

ОЛЬГА КУЦЕНКО,

доктор соціологічних наук, професор, завідувачка кафедри соціальних структур і соціальних відносин факультету соціології Київського національного університету ім. Тараса Шевченка

До соціетальної інтеграції чи до розвитку “паралельних суспільств”? (Порівняльне дослідження міжетнічних взаємодій)

Abstract

The paper presents some outcomes of a comparative study concerning five different national cases of interethnic integration, which is aimed at revealing the state and prospects of societal interaction between an ethnic community and the dominant society within certain national borders and under different economic, cultural and political conditions. Some findings covering a mechanism of the societal ethnic-based integration, as well as types of the integration strategies used by different ethnic communities under varying social conditions are drawn. The study both the roots of interethnic conflicts relating to very different national cases and their impact on societal integration, national security and stability makes evident that such processes in dissimilar European societies are under a strong influence of certain economic and political interests supported by the basic historical and cultural preconditions.

Вступ

Процеси глобалізації, розширення Європейського Союзу, трансформації в країнах Східної й Центральної Європи підштовхнули розвиток етнічного парадокса. З одного боку, посилення взаємозалежності сучасних суспільств, об'єктивні ринково-економічні й техніко-технологічні вимоги провокують ослаблення міждержавних кордонів, стимулюють міжнародну міграцію й інтеграцію. Водночас ці самі процеси спричиняють значне поси-

лення етнічно зумовленої самосвідомості й націоналізму. Етнічні конфлікти, загострення яких спостерігається в різних європейських суспільствах останніми роками, підтверджують відому тезу, аргументовану Ентоні Річмондом [1], про інтенсифікацію в сучасному світі малих комунікативних соціальних мереж, що формуються під впливом активної міграції та сприяють розвитку *периферійного мовного й етнічного націоналізму* як претензій на етнічну (зокрема етномовну, етнорелігійну) винятковість і територіально-політичну самостійність етнічних і мовних меншин. Пожвавлення периферійного націоналізму провокує націоналізм “великого” суспільства (сербського, молдовського, російського, французького, німецького тощо). У результаті зміцнювана етнізація політики і політизація етнічності, до яких повертається Європа, стають викликом для дослідників і політиків, причому викликом з боку, здавалося б, проблем, що пішли в минуле від часів Другої світової війни. У реальності такі проблеми в сучасному контексті набувають нових рис, у рамках яких міжетнічні відносини та периферійний націоналізм набувають актуального значення як для практичної політики, так і в дискурсі соціальних наук. У зв’язку з цим розуміння різних аспектів міжетнічних конфліктів і периферійного націоналізму як зворотного боку інтенсивної міграції й посилення прозорості національних кордонів стає принципово важливим для подальшого формування соціальних відносин як у Європі взагалі, так і в Україні зокрема.

У даній статті аналізуватимуться окремі випадки стратегій розвитку міжетнічних відносин на прикладі певних турецьких і татарських спільнот, які останніми роками намагаються більш-менш успішно встановлювати численні соціальні зв’язки із домінантними (“великими”) суспільствами в конкретних європейських національних кордонах. В основу статті покладено результати міжнародного проекту “Порівняння соціальної інтеграції турецьких і подібних до них меншин: інституціональні стратегії в ІНТАС і ННД”, реалізованого за підтримки фонду Європейського Союзу¹. Головним завданням дослідження була діагностика специфіки й перспектив розвитку стратегій соціальних взаємодій етнічних недомінантних спільнот із “великим” суспільством у межах національно-територіальних кордонів у різних соціальних (у широкому сенсі слова) умовах. Спробуємо на основі порівняння окремих випадків визначити подібності й відмінності в таких

¹ Проект ІНТАС № 04-79-7018 виконаний у 2005–2007 роках за участі дослідницьких команд із ФРН, Болгарії, Молдови, Російської Федерації та України. Принциповий координатор проекту — проф. Н.Генов (Вільний університет Берліна, ФРН); керівник порівняльної моніторингової частини й української команди — проф. О.Куценко (Харків); керівник російської команди — проф. Н.Головін (Санкт-Петербург); керівник молдовського поля — проф. В.Турчан (Кишинів); керівник болгарської команди — проф. Я.Янакієв (Софія). У дослідженні українського поля також взяли участь дослідники кафедри політичної соціології Харківського національного університету ім. В.Н.Каразіна С.Бабенко, Л.Хижняк, О.Даниленко, А.Литовченко, І.Титар, В.Шерстобоев, І.Колодій, Є.Мурадян, А.Марченко. Первинні результати проекту за участю автора подано у спеціальному виданні збірника наукових доповідей Вільного університету Берліна й у колективній монографії [2; 3].

стратегіях і можливий вплив їх на процеси соціетальної інтеграції у цих суспільствах.

Характеристика етнонаціональних випадків як об'єкта дослідження

У межах проекту для дослідження було обрано п'ять особливих випадків міжетнічних взаємодій, що послугували емпіричною базою для порівняльного аналізу і висновків.

- Група ***етнічних турків*** у Болгарії, яка являє собою традиційну національну меншину з переважно ісламською релігійною ідентичністю й історично пов'язана з експансією Оттоманської імперії в Європі за Середньовіччя. Після серйозного міжетнічного напруження впродовж 1980-х років, подальших дуже складних процесів соціальних змін і диференціації в суспільстві на теперішній час між етнічною групою турків (другою за чисельністю в країні) і титульним етносом склалося відносно взаємне розуміння. Доволі успішно реалізована політична репрезентація турецької етнічної групи в державних інститутах. Однак поточні події, пов'язані із залученням націоналістичних рухів і партій, свідчать про приховане міжетнічне напруження в болгарському суспільстві.
- ***Туркомовна група мігрантів*** у Німеччині (Берлін), яка конституює нову (алохтонну) групу в суспільстві-реципієнті. Проблеми інтеграції цієї групи виявилися наслідком західнонімецького "економічного дива" 1960-х років. Швидкий економічний розвиток країни спонукав активну трудову міграцію до країни осіб переважно турецького походження. Внаслідок історичних обставин і всупереч умовам запрошення на роботу більшість мігрантів залишилися жити в Німеччині. За своїм статусом група конституційно не визнається як етнічна меншина. Проте численні турецькі (і курдські) етнічні спільноти в країні та специфіка їхніх культурних традицій, економічного становища і політичної репрезентації справляють істотний тиск на процеси соціетальної інтеграції в німецькому суспільстві-реципієнті.
- ***Гагаузи*** в Молдові (Автономна Республіка Гагаузія) також являють собою традиційну туркомовну меншину в цій країні, проте, на відміну від турків у Болгарії, — із християнською релігійною ідентичністю. На прикладі цієї групи ми можемо побачити особливий випадок етнізації політики, що має місце після розпаду СРСР. Щоб уникнути нового міжетнічного напруження після кривавих конфліктів у Придністров'ї, уряд Молдови ухвалив рішення про надання політичної автономії гагаузам у межах Республіки Молдова. Однак ситуація в АР Гагаузія й досі суттєво залежить від розвитку процесів як усередині, так і за межами країни.
- ***Етнічні татари*** в Російській Федерації являють собою цілком інший випадок, оскільки є меншиною у Федерації і водночас місцевою більшістю в Автономній Республіці Татарстан (53% населення, тоді як російського населення 41%). Ця республіка пережила вельми складний,

проте переважно мирний та успішний процес взаємного розуміння й кооперації місцевої татарської етнічної більшості з місцевою російською етнічною меншиною і з суспільством Російської Федерації загалом. Разом із тим і сьогодні в окремих подіях заявляють про себе загрози етнічно зумовленого екстремізму.

- **Кримськотатарські** репатріанти в Україні, Автономна Республіка Крим. Дотепер не можна говорити про досягнення в АР Крим більш-менш прийнятної стабілізації міжетнічної ситуації, що є продуктом багатовікової боротьби за територію півострова між Туреччиною (в минулому — Оттоманською імперією), Кримським Ханством, Росією та Україною. Сьогодні доміinantним населенням у Криму є етнічні групи росіян і українців. Кримські татари, які 1944 року були силоміць депортовані з Криму до регіонів Центральної Азії колишнього СРСР (Узбекистан, Казахстан) і до Сибіру, від кінця 1980-х років почали активно повертатися на історичну батьківщину, й на початок другої половини 2000-х становили 14% від загальної чисельності населення АР Крим (третя за чисельністю група). Після репатріації цієї етнічної групи стався вибух соціальних, політичних, громадянських й економічних проблем, пов'язаних із потребами її облаштування на даній території і соціетальної інтеграції. Подальший перебіг соціальних відносин у кримському співтоваристві передбачити важко, адже й досі вельми поширеними і політично впливовими залишаються наміри представників кримських татар утвердити власну етнічну домінацію на цій території.

Попри істотні відмінності між локальними ситуаціями і позиціями етнічних спільнот, обраних для дослідження в кожній країні, комбінація внутрішніх і зовнішніх чинників, що визначають нинішній стан і динаміку міжетнічних відносин, дає можливість виокремити й дослідити ключові питання, що мають прямий стосунок до дослідницького проекту, а саме: *в якій способи етнічні спільноти та їхні еліти сприймають й інтерпретують власне становище і намагаються управляти його зміненням* [3, с. 8–9]. Чи прагнуть еліти етнічних спільнот отримувати короткострокові вигоди й уникати потенційних втрат у взаємодії з “великим” суспільством чи, навпаки, в їхніх стратегіях і реакціях домінують довгострокові раціональні інтереси? Чи намагаються представники етнічних спільнот досягти індивідуальних успіхів і уникнути індивідуальних втрат або ж в їхніх діях домінують колективні етнічні ідентичності та прагнення солідарності?

Методи дослідження і характеристика бази даних

Польове дослідження проведене в період від 1 жовтня 2005-го до 31 грудня 2006 року. З метою систематичного опису, пояснення й прогнозування ситуації, пов'язаної з міжетнічними взаємодіями і соціетальною інтеграцією в дослідженні був використаний метод триангуляції, що спирається на *інструменти моніторингу подій, контент-аналізу друкованих текстів і глибокого інтерв'ю*. Для адекватнішого збирання й інтерпретації національних даних використані в дослідженні індикатори пройшли первинну перевірку, здійснену національними командами, які також здійснили

первинний аналіз даних, після чого робилося порівняння даних і аналіз агрегованих результатів. Далі наведено стислу характеристику методів і відповідних баз даних.

1. **Моніторинг подій** був спрямований на систематичну реєстрацію й аналіз тих подій і реакцій на них, які пов'язані із залученням відповідних етнічних спільнот у конкретних країнах і які репрезентовані у публікаціях за період спостереження¹. У кожному національному випадку впродовж періоду дослідження було проаналізовано не менш як 18 друкованих джерел, в яких відбиралися відповідні статті (див. табл. 1). Вибірка здійснювалася за такими статусними ознаками друкованих джерел:

- національний – регіональний – місцевий статус;
- офіційний – опозиційний статус;
- трибуна даної етнічної спільноти – джерело, що не по'язане з цією етнічною групою.

Таблиця 1

Кількість статей, які стосувалися досліджуваних етнічних спільнот: міжетнічний моніторинг

Національні випадки	Перша хвиля, 01.10.2005– 31.03.2006	Друга хвиля, 1.10.2006– 31.12.2006	Загалом
Болгарія (турецька етнічна меншина)	93	35	128
Німеччина (туркомовна меншина в Берліні)	9	45	54
Молдова (гагаузи)	266	121	387
Російська Федерація (татари в АР Татарстан)	90	101	191
Україна (кримські татари в АР Крим)	158	63	221
Загалом	616	365	981

Поняття *події*, застосоване в методології цього дослідження, визначене в межах традицій “методу екстенсивної абстракції” Альфреда Вайтгеда (A.N.Whitehead), аналізу історій життя або подій історії (event-history or life-course analysis), а також підходу символічної інтерпретації. Ця традиція пропонує бачити подію як перервну і ґрунтовану на соціальній дії зміну або як конкретні обставини соціальної взаємодії в даному місці та в даний час. Згідно з Н.Луманом, подію можна розглядати як об’єкт комунікації, що зберігається в спогадах як певний узгоджений набір обставин або змін і має імовірнісний характер, у плані розташування його в часі та просторі [5]. З метою обмеження ускладнень, пов'язаних із розмежуванням у процесі дослідження перехрещуваних подій, в аналізі текстів був використаний принцип *недуплікації*, котрий визначає, що “*x*”-подія та “*y*”-подія мають

¹ Метод, застосований у дослідженні, докладно описаний у [4].

аналізуватися окремо, якщо основні елементи події “*x*” не є основними елементами події “*y*” (і навпаки).

Аналітична схема опису й інтерпретації подій і реакцій на них включала такі ключові параметри. **Перший** параметр стосувався ідентифікації та характеристики акторів, залучених до події (індивідуальні або колективні актори та їхні позиції як у соціальній структурі, так і в шерезі подій). **Другий** параметр — просторова і часова локалізація події (її належність до місцевого, регіонального чи національного рівня суспільних взаємодій; її природа як разової або повторюваної, короткочасної або довгострокової). З урахуванням специфічної мети порівняльного дослідження **третій** аналітичний параметр включив опис та інтерпретацію змісту подій і реакцій на них з точки зору їхньої конфліктності (неконфліктні, малоконфліктні, висококонфліктні). Події, аналізовані у публікаціях, часто супроводжувалися відповідними реакціями, що різнилися залежно від важливості події для суспільства і конкретних соціальних груп. Тому **четвертим** параметром аналізу стали характеристики публічної репрезентовності реакцій на конкретні події, відповідна чутливість політики держави, регіональних і місцевих органів влади, а також видавництва. Цей параметр містить такі індикатори: *форма реакції й актори*, чії реакції представлені; *змістова оцінка реакцій на події* (емоційна забарвленість, установка на підтримку або протест проти події, використання етнічних та історичних стереотипів, конструктивність реакції). Зрештою, **п’ятий** параметр пов’язаний з оцінкою рівня ризику події в локальному, національному й міжнаціональному вимірах, визначенням його суб’єктів, а також локалізації ризику в конкретних сферах соціальних взаємодій.

Комбінований аналіз подій і реакцій на них на підставі цих параметрів дав змогу достатньо глибоко ідентифікувати й інтерпретувати події в рамках періоду дослідження.

2. **Контент-аналіз** провідних газет, що репрезентують офіційну точку зору на ситуацію міжетнічної взаємодії за участю конкретної етнічної спільноти у відповідному політичному просторі. Використання цього інструменту, засади якого були розроблені Санкт-Петербурзькою та Казанською групами дослідників, дало можливість сфокусувати увагу на позиціях державних (як національного, так і, за необхідності, регіонального масштабу) інститутів у досліджуваних суспільствах¹. Джерелами інформації стали: в Болгарії — найпопулярніша болгарська газета “Труд”; у Німеччині — “Berliner Zeitung”, офіційна й популярна газета серед освіченого середнього класу німецької столиці; в Молдові — загально молдовська газета “Moldovan” і російськомовна регіональна газета “Вести Гагаузии”; в Росії — офіційна російськомовна газета “Республика Татарстан”; в Україні — офіційна газета “Голос України” і російськомовна регіональна газета Верховної Ради АР Крим “Крымские вести” із щотижневим додатком “Крымский диалог”. Лише впродовж першої хвили дослідження (жовтень 2005-го — березень 2006 року) було проаналізовано загалом 624 статті. Щодо України загальна

¹ Докладніший опис інструментарію та результатів його застосування див.: [6].

кількість аналізованих матеріалів за весь період дослідження становила 64 статті.

Структура інструментарію включала такі параметри, що описують ситуації міжетнічних взаємодій. **Перший** параметр стосувався форми поданих публікацій у газетах (інформація про факти, коментар, доповідь з проблеми, аналітичний матеріал, інтерв'ю тощо). **Другий** параметр контент-аналізу висвітлював цільовий характер публікації (нейтральний, спрямований на формування чи зміну громадської думки з проблеми, пропозиція щодо її розв'язання). **Наступні** параметри відображали політичне трактування проблеми (масштаби, сфери спрямованості тощо), репрезентованість й інтерпретацію у зв'язку з проблемою міжетнічного конфлікту, прагнення політичної маніпуляції через публікацію та її мову.

3. **Глибинне інтерв'ю** проведене з успішними представниками (елітою) відповідних етнічних спільнот, які досягли високих позицій в економіці, політиці й культурному житті. Ці представники розглядалися як найбільш кваліфіковані експерти, здатні дати оцінку ситуації й перспективам соціетальної інтеграції досліджуваної етнічної спільноти. У кожній країні було проведено не менш як 30 інтерв'ю, структурованих стосовно кількох ключових проблем. Інтерв'ю розпочиналося із запитань з біографії респондента, серед яких найбільш цікавими були запитання про шляхи досягнення високого статусу респондентом у дуже різних економічних, політичних і культурних умовах. Далі увага приділялася поточному становищу відповідної етнічної групи; третій блок запитань інтерв'ю був сфокусований на прожективних запитаннях з приводу бажаних етнічних характеристик тих, з ким доводиться співпрацювати, з приводу офіційного статусу рідної мови респондента і бажаного політичного статусу його (її) етнічної за походженням групи.

У результаті отриманих національних баз даних найсерйознішою методологічною проблемою виявився порівняльний аналіз і генералізація контекстуальних даних, які стосувалися істотно відмінних випадків, що, зазначу, є постійною проблемою будь-яких порівняльних досліджень, особливо в межах цієї *case-oriented* стратегії¹. Зокрема, подібного стибу методологічні проблеми послуговували предметом спеціального обговорення на шпальтах 21-го випуску часопису “International Sociology” за 2006 рік [7].

Теоретичні передумови дослідження

Вивчення стратегій міжетнічних взаємодій було здійснене в межах концепції нерівності в доступі до соціально значимих ресурсів (конкретніше — етнічної стратифікації) та концепції соціетальної інтеграції, що акцентує увагу на механізмах взаємного “зчеплення” індивідів, соціальних груп і суспільства. Процес соціального “зчеплення”, характер міжетнічних відносин вирішальним чином залежать від чинників і глибини соціальних не-

¹ Альтернативна кількісна *variable-oriented* стратегія, спрямована на порівняльне вивчення системи показників, унаслідок більшого абстрагування її від особливостей окремих випадків видається менш проблемною в аналізі, але не в інтерпретації даних.

рівностей між етнічними спільнотами в конкретному суспільстві, що визначають життєві шанси їх представників. Сучасна соціологія зобов'язана таким розумінням концептуальним розробкам М.Вебера, який визначив стратифікацію етнічних груп у термінах шансів реалізації специфічних традицій і звичок, використання мови, підтримання кривних родинних зв'язків, спільної історії й етнічної гордості [8].

Концепція соціетальної інтеграції описує процес включення пов'язаних взаємодією акторів у систему взаємних зв'язків, які в ідеалі спрямовані на подолання нерівності, розвиток і використання рівних можливостей і прав для всіх суб'єктів узаємодії. Будучи соціально інтегрованими, індивідуальні й колективні актори здатні поліпшувати свої життєві можливості, формувати або посилювати ідентичність, розвивати умови для успішнішої кооперації. Використання цього концепту в такому напрямі, власне, означає перетин його змісту із поняттями соціальної справедливості, рівності, добробуту й демократичної свободи.

Як відомо, піонерськими працями в емпіричному вивченні етнічності та соціетальної інтеграції локальних спільнот із різним етнічним походженням стали дослідження Чиказької школи соціологів, у межах яких Р.Парк і Е.Берджес виокремили кілька фаз і механізмів у розвитку відносин зчеплення між локальною спільнотою і “домінантним” суспільством: механізми акультурації (прийняття мови, норм і цінностей доміантного суспільства) та амальгамації (етнічно змішаних шлюбів), що забезпечують розвиток інтеграційних процесів від фази кооперації, акомодатії, конкуренції до асиміляції [9]. На думку цих авторів, дія таких механізмів у третьому поколінні мігрантів здатна спричинитися до повної інтеграції (асиміляції) їхніх представників у соціальну структуру доміантного суспільства з його нормами, цінностями і поведінковими моделями.

Разом із тим подальші дослідження доводили неоднозначність висновків представників Чиказької школи і можливість різних шляхів і результатів міжетнічних взаємодій. Важливим внеском у розуміння цих процесів є висновок Д.Локвуда про необхідність розрізняти *системну інтеграцію*, що відображає відносини між соціальною спільнотою й різними частинами соціальної системи (її інститутами та культурою), та *соціальну інтеграцію*, що стосується системи індивідуальних і колективних акторів, взаємного проникнення їхніх норм і цінностей [10]. При цьому, згідно з Д.Локвудом, соціальна інтеграція може існувати без системної інтеграції, проте обидва ці процеси взаємно посилюються. Ці висновки дістали підтвердження в дослідженнях мультикультуралізму, що їх останнім часом здійснили канадські вчені та їхні послідовники¹.

Сьогодні можна вважати доведеною наявність багатьох шляхів і форм соціетальної інтеграції локальних спільнот і “домінантного” суспільства. Зокрема, в цьому напрямі однією з яскравих концептуальних розробок є концепція акультурації Дж.Бері [11], яка виокремлює чотири основні типи акультурації:

¹ Див.: [3, с. 97–98].

- *соціетальну інтеграцію*, що передбачає збереження оригінальної ідентичності й культури всіма спільнотами, що взаємодіють, поряд зі створенням нових міжкультурних форм спільного співіснування;
- *маргіналізацію* як втрату спільнотою оригінальної ідентичності й культури поряд із відсутністю розвинених міжкультурних контактів;
- *асиміляцію*, пов'язану із втратою етнічною спільнотою оригінальної ідентичності й культури поряд із розвитком міжетнічних зв'язків;
- *сепаратизацію*, що виявляється в запереченні спільнотою і контактів з іншими, і культури “домінантного” суспільства для збереження оригінальної культури.

Ці типи ми розглядаємо як імовірнісні моделі міжетнічних взаємодій досліджуваних у даному дослідженні спільнот і відповідних “домінантних” суспільств, а також як моделі стратегій, ініційованих і реалізованих успішними представниками цих етнічних спільнот у конкретних суспільствах.

Соціетальна інтеграція як результат людських намірів і дій, не вільних від структурних і культурних умов соціальної системи, виявляється на *індивідуальному, суспільнісному й інституціональному* рівнях соціальних взаємодій. Ці вияви можна розглядати як відносно незалежні, проте, за Локвудом, такі, що взаємно посилюються. Розуміння проблем, що супроводжують процеси соціетальної інтеграції на різних рівнях їх виявлення, неможливе без урахування їхнього історичного, культурного контексту, а також особливостей соціальних відносин у спільноті й у суспільстві, пов'язаних із задоволенням найважливіших соціальних потреб. Виходячи з концепції умов солідарності Е.Оларда [12], можна припустити, що (не-)задоволення найважливіших потреб індивідуального й суспільнісного характеру —

- *мати* (володіння ресурсами, що забезпечують стандарти життя, а також можливості їх досягнення, як, наприклад, робота і дохід);
- *любити* (наявність соціальних мереж та емоційної підтримки, включно із сім'єю, дітьми, друзями тощо);
- *бути* (спільне визнання і соціальна участь)¹ —

істотно впливатиме на характер соціетальної інтеграції.

¹ Висновки Е.Оларда розвинуто в проекті дослідження якості життя в Європі, за результатами якого, зокрема, були уточнені показники найважливіших потреб і чинники актуалізації їх [13]. Так, Петра Бонке інтерпретує потребу “*мати*” показниками наявності зайнятості, житла і якісної освіти, і доходить висновку про високу значимість їх для всіх європейських країн як умов, що сприяють соціетальній інтеграції й високій якості життя. Задоволення потреби “*любити*” по-різному виявляється в різних типах європейських суспільств. Так, для нещодавно прийнятих до ЄС країн і країн — кандидатів у ЄС на момент дослідження (2004) найважливішими показниками потреби “любити” є показники сімейного життя (жити з партнером і мати дітей), натомість для країн “ядра” ЄС, поряд із цими ознаками, потреба “любити” значимо реалізується й за межами сімейного життя (проведення вільного часу, спілкування з друзями). Для останньої групи суспільств, на відміну від попередніх, і для тих груп людей, які зазнають матеріальних негараздів, також високо значимими є показники потреби “бути” — соціальна участь і визнання (відчуття визнання суспільством у поєднанні з участю в різного штибу громадських об'єднаннях).

Таким чином, ми передбачаємо істотну залежність шляхів і форм соціальної інтеграції від системних економічних, громадянських і політичних передумов, залученості спільноти в культурне життя і прийняття її представниками норм і цінностей домінантного суспільства. Інституціональна якість суспільства, або “життєвість” його середовища, здатного задовольняти найважливіші потреби, а також зміст домінантних соціальних інтересів і конфліктів як усередині локальної спільноти, так і в суспільстві загалом виступають важливими умовами розвитку соціальної інтеграції.

Країни, охоплені даним дослідженням, суттєво різняться за показниками інституціональної якості й системної інтеграції (див. табл. 2)^b.

Таблиця 2

Населення і якість національних інститутів

Показники	Болгарія	Німеччина	Молдова	Росія	Україна
1	2	3	4	5	6
1. Населення (млн осіб), 2006 ^a	7,7	82,5	4,2	143,0	47,1
2. Частка досліджуваної етнічної групи до населення, 2006 ^a	9,4 % (турки)	2,0 % (туркомовні)	менш як 5 % (гагаузи)	3,8 % (татари)	0,5 % (кримські татари)
3. Очікувана тривалість життя (роки), 2006 ^a	72	79	68	66	68
4. Зміна тривалості життя (у роках і % у 2002-му до 1989 року) ^a	0,31 року/ +0,44%	Немає статистики	-0,55 року/ -0,81%	-3,57 року/ -5,16%	-0,59 року/ -0,86%
5. Категорія країни за доходом (у рангах за методологією Світового банку), 2006 рік ^b	Нижча за середню	Високодоходна	Низькодоходна	Вища за середню	Нижча за середню
6. ВВП на душу населення (у доларах США), 2006 рік ^a	2,130	25,270	590	2,610	970
7. Неформальна економіка (% ВВП), 2005 рік ^b	36,9	16,3	45,1	46,1	52,2
8. Індекс політичної стабільності й відсутності насильства (PV; -2,5 – гірший результат, +2,5 – кращий результат), 2006 рік ^d	0,29	0,83	-0,48	-0,74	-0,27
9. Індекс ефективності правління (GE; -2,5 – гірший результат, +2,5 – кращий результат), 2006 рік ^d	0,14	1,52	-0,85	-0,43	-0,57
10. Громадянські свободи (1 – найбільш вільні, 7 – найменш вільні країни), 2007 рік ^c	2	1	4	5	2

Закінчення табл. 2

1	2	3	4	5	6
11. Політичні права (1 – найширші права, 7 – найбільш обмежені права в країні), 2007 рік ^c	1	1	3	6	3
12. Індекс сприйняття корупції (1 – найкорумпованіші, 10 – найменш корумповані країни), 2007 рік ^e	4,1	7,8	2,8	2,3	2,7

Примітки:

- ^a Дані Євростату [14].
- ^b Розрахунки Світового банку [15].
- ^c Індeksi обчислено за методологією Дому Свободи (Freedom House), відбивають загальну оцінку, ґрунтовану на результатах опитування в країні. Методологію див.: [16].
- ^d Показники обчислено за методологією Світового банку. **Індекс політичної стабільності й відсутності насильства (PV)** відображає сприйняття можливості того, що уряд конкретної країни буде дестабілізовано або скинуто неконституційним, насильницьким шляхом (як шляхом насильства всередині країни, так і шляхом тероризму). **Індекс ефективності правління (GE)** відображає якість публічної сфери, якість обслуговування громадян державою і рівень їхньої незалежності від політичного тиску, якість державних програм і реалізації їх, віру в прихильність уряду такій політиці. Межі індексів $1 > I > 7$ відповідають 0,005 і 0,995 перцентиліям стандартного нормального розподілу [21].
- ^e Індекс сприйняття корупції за методології Барометра глобальної корупції, який щорічно вимірює масштаби і форми впливу корупції на життя громадян у конкретних країнах. Індекс ґрунтується на вивченні думок експертів і лідерів бізнесу в даних країнах [22].

Розвиваючи ідею Д.Локвуда, можна припустити, що в разі низького рівня інституціональної ефективності й системної інтеграції в конкретному суспільстві процес соціетальної інтеграції локальної спільноти може розвиватися в бік посилення внутрішньогрупової згуртованості як реакції на слабку суспільну інтеграцію і неефективність інституціональної системи. Проте взаємодія інститутів, індивідуальних і суспільнісних інтересів і дій унеможлиблює розгляд соціетальної інтеграції як простої причинної реакції. Люди залишаються відносно вільними у своїх особистісних виборах у межах певних структурних і культурних обмежень і можливостей. І якщо соціальні інститути не здатні обслужити індивідуальні / суспільнісні інтереси й потреби, люди можуть створювати нові можливості, покликані убезпечити їх у ситуації провалів інституціональних підтримок у повсякденному житті. Зрештою відбувається дуплікація соціальної реальності, на підставі чого можуть набути розвитку “паралельні *суспільства*”¹ із власними

¹ Термін набув розвитку останніми роками й уживається для опису феномена подвійного соціального огороження, контактів локального домінантного суспільства з іммігрантською громадою [20].

регулятивними та підтримувальними механізмами. Така соціальна реальність за своєю природою не може бути тривало стабільною, але в певні періоди здатна задовольняти найважливіші потреби людей ефективніше, ніж інститути суспільства, що виявляють дефіцит якості. І, що для нас конче важливо, така реальність може спричиняти специфічні наслідки на шляхах соціальної інтеграції, що ведуть до *сепаратизації й розвитку паралельних суспільств*.

Актороцентричний опис міжетнічних взаємодій

Дослідження стратегій соціальної інтеграції передбачало фокусування уваги на відносинах між акторами, їхніми діями й інститутами, що стосуються проблем досліджуваних етнічних спільнот. Змінювані інституціональні можливості в суспільстві розглядалися як фільтр, крізь який відповідні актори намагаються розв’язувати свої проблеми і водночас отримують нові виклики своїм інтересам і стратегіям. Саме в комунікації між актором та інституціональною системою події набувається просторова й часова визначеність дій, і вони виявляються як зіткнення інтересів актора і його подальших дій, зумовлених конкретними правилами, цінностями і можливостями. Аналіз події крізь призму залучених до неї акторів дає змогу прояснити структуру домінуючих соціальних інтересів і позицій домінації всередині певного простору комунікації. А порівняння різноманітних національних випадків допомагає побачити особливості дії й контекст взаємодії між акторами й інститутами.

Які актори опинилися у фокусі спостережуваних подій у процесі дослідження? Аналіз даних, уміщених у таблиці 3, показує істотні відмінності між спостережуваними суспільствами-країнами і дає змогу об’єднати їх у три якісно відмінні групи — Німеччина, пострадянські країни та Болгарія.

Незважаючи на швидке зростання інтересу до туркомовних груп у *Німеччині*, за результатами дослідження виявилось, що цей інтерес не “матеріалізований” у великій кількості публікацій у моніторинговий період, що завадило проаналізувати даний випадок за цим показником.

Згідно з наведеними результатами, у *Молдові, Росії й Україні* домінуючих учасників етноподій умовно можна поділити на дві групи:

- ***публічні інституціональні*** актори (представники місцевої, регіональної, загальнодержавної влади та відповідні інститути);
- ***індивідуальні*** актори (як “успішні”, так і “пересічні” представники етногрупи).

Разом із тим решта акторів-посередників між інституціональними й індивідуальними учасниками залишаються в цих суспільствах на периферії міжетнічних взаємодій. Такий висновок стосується як досліджуваних етногруп загалом та інших етногруп, так і політичних і громадських організацій, партій, рухів, а також підприємств. Крім того, попри широку репрезентованість історичних і культурних подій в аналізованому матеріалі, “*золос*” *культурної еліти* етногруп у досліджуваних пострадянських країнах залишається дуже слабким. Але на підставі аналізованих даних не зовсім зро-

зуміло, наскільки цей висновок відображає реальність етновзаємодій, або ж він більшою мірою віддзеркалює особливості публічного дискурсу.

Таблиця 3

Основні учасники подій, які мали стосунок до конкретних етноспільнот (моніторинг за жовтень 2005-го – грудень 2006 року), множинні альтернативи, %

Основні учасники:	Болгарія	Німеччина	Молдова	Росія	Україна
1. “Пересічні” представники етноспільноти	9,4	15,4	36,4	21,1	28,9
2. Лідери, успішні представники етноспільноти	32,8	17,3	33,8	35,1	24,4
3. Етногрупа загалом	1,6	9,6	12,6	0,0	4,9
4. Інші етногрупи	3,1	36,5	2,3	1,8	8,4
5. Етнічно зорієнтовані партії, рухи	8,6	7,7	2,6	7,6	9,8
6. Інші політичні партії, соціальні рухи	12,5	1,9	1,8	5,3	8,4
7. Релігійні організації, рухи	12,5	3,8	0,5	10,5	4,0
8. Підприємства, фірми, корпорації тощо	0,8	3,8	11,0	7,0	7,6
9. Місцева влада	3,1	7,7	49,7	38,6	29,3
10. Національні, регіональні політичні інститути	14,1	17,3	16,9	36,8	39,1
11. Міжнародні учасники	5,5	15,4	10,0	19,9	11,6
Загалом	<i>N</i> = 128	<i>N</i> = 54	<i>N</i> = 387	<i>N</i> = 191	<i>N</i> = 221

Особливим видається випадок *Болгарії*, де, відповідно до даних дослідження, **публічна влада й інститути** на всіх рівнях взаємодії відіграють домінуючу роль у культивуванні міжетнічних відносин. Активну позицію, хоча й менш виражену, в цьому суспільстві посідають також **політичні партії та релігійні організації**.

Аналізовані дані висвітлюють принципове питання щодо рівня відповідності подій і їх репрезентації у публічному дискурсі. Певні сумніви з цього приводу виникли при розгляді випадків кримських татар в Україні й турецької спільноти в Болгарії. Ці етногрупи мають добре розвинені суспільні й політичні організації з міцними інституціональними традиціями посередництва між державою і відповідною етногрупою. Це твердження було перевірено в перебігу глибоких інтерв'ю з експертами і контент-аналізу офіційної преси. Випадок України в цьому плані виявився особливо показовим: в аналізованому масиві статей не виявилось жодної публікації про активність Меджлісу і Курултаю як вищих органів регіонального і місцевого самоврядування кримських татар, що обираються голосуванням усіма представниками кримськотатарського народу. Аналіз випадку Бол-

гарії показує іншу картину: маса публікацій з приводу активності Турецької демократичної партії і руху “Millet-Trakia”, спрямованої на надання турецькій мові статусу офіційної мови в Болгарії. Незважаючи на відмінності, обидва ці випадки оголюють дві різні і, водночас, перехрещувані стратегії, представлені в опублікованому медіа-дискурсі. Одна зі стратегій пов’язана з ігноруванням конкретних публічних фігур (лідерів або інститутів етногрупи), “незручних” для публічного системного дискурсу. Інша — спрямована радше на провокування суспільного скандалу, ніж на глибоке обговорення проблем міжетнічних відносин і соціальної інтеграції в суспільстві.

Масштаб і наративи етноподій

Національні випадки також істотно різняться за масштабами поданих подій, що стосуються відповідних етнічних спільнот. Якщо для подій, пов’язаних із туркомовною спільнотою мігрантів у Німеччині, більшою мірою характерний міжнародний (41%) і, рідше, національний фокус (32%), то фокус обговорення проблем турків у Болгарії охоплює переважно національний (56%) і, рідше, регіональний (23%) рівні. Водночас медіа-репрезентації проблем кримських татар і гагаузів виявляються частіше на регіональному (у межах країни) рівні. На відміну від усіх попередніх випадків, проблеми татар у Татарстані / Росії подані з подібною інтенсивністю як на міжнародному, національному, так і на регіональному рівні.

Порівняльний аналіз основних проблем публікацій також виявляє національні особливості. Так, очевидно, що обговорення проблем, пов’язаних із туркомовними спільнотами в Берліні, повною мірою відбувається в контексті європейського дискурсу і, разом із тим, занурюється у специфічні етнокультурні вимоги, висловлювані на адресу домінантних культурних форм суспільства-реципієнта¹.

Дискусії з приводу проблем турків у Болгарії переважно пов’язані з політичним, релігійним, культурним представництвом цієї групи на національному рівні, включно із зіткненнями на цьому ґрунті, ініційованими іншими представниками цього суспільства. У цьому випадку загальноєвропейський контекст так само, як і в Німеччині, є присутнім (приміром, статті-реакції на згадані в примітці карикатури тощо), проте поданий із помітно меншою інтенсивністю.

На відміну від цих національних випадків, проблеми, пов’язані з *кримськими татарами і гагаузами*, виявилися представленими в усіх типах подій і реакцій на них: економічного, культурного, історичного, соціально-

¹ Приміром, медіа-реакції на масові заворушення в Парижі у 2005–2006 роках за участю молодих мігрантів з ісламських країн і публічне критичне обговорення карикатур на пророка Мухамеда, опублікованих у датській газеті 2005-го, підштовхнули громадськість до публічної дискусії щодо вимоги використання німецької мови як єдиної мови для спілкування в одній окремій берлінській школі, в якій значну частину становлять вихідці з туркомовної спільноти, або — інший приклад — стимулювали дискусію про явище убивства як засобу обстояти гідність, у зв’язку з убивством жінки турецького походження, яка “зганьбила” сім’ю (у цьому випадку убивство частково виправдувалося відповідно до Турецького карного права).

го, політичного і законодавчого характеру, на регіональному і національному рівнях. Водночас медіа-дискурс стосовно інтеграційних проблем цих етнічних спільнот не викликає міжнародної конотації чи паралелізму з мусульманськими або турецькими спільнотами в інших європейських країнах.

Чітким є медіа-наратив подій, що стосуються татар у Республіці Татарстан, які становлять націєвірну групу в даному суспільстві в межах Російської Федерації. Згідно із зібраними даними, цей наратив виглядає так, ніби тільки проблеми татарської культури є вартими широкої суспільної уваги в республіці. Відповідні культурні події пронизують локальний, регіонально-республіканський, національний і міжнародний контексти і визначають домінуючу групу татар місце у центрі широких соціальних взаємодій. На цьому тлі дисонансом лунають окремі публікації про активність нелегальних ісламських організацій у Татарстані або про зіткнення з приводу контролю над власністю (приміром, про конфлікт між республіканським урядом і поштовою компанією “Россвязь”). У такий спосіб суспільні страхи, спричинені подібними подіями, прикриваються силою-силенною культурних матеріалів, що мають посилювати масові позитивні установки на те, що відбувається взагалі.

Аналіз даних випадків дає підстави припустити, що шкала репрезентації подій строго залежить від характеру (зокрема стратегій) соціального проникнення етнічної спільноти в “домінуюче” суспільство.

Інтеграція чи конфлікт інтересів?

Конфлікт інтересів, їхнє зіткнення неминучі в процесі міжетнічних взаємодій. Багатомісна історія соціальних міграцій і, як наслідок, неминучих інтеграційних процесів по вінця наповнена такими подіями, що виявляються в різних формах і з різною інтенсивністю. Згідно із висновками Г.Зімеля і Л.Козера [17], конфлікт може мати не лише руйнівні, а й позитивні наслідки для соціальної стабілізації й кристалізації раніше слабко структурованих соціальних груп. У спільнотах, що є дезінтегрованими, приватний внутрішньогруповий конфлікт може відновити інтеграційне ядро, сприяти соціальному зчепленню через серію альянсів з іншими групами — учасниками взаємодії. Конфлікти всередині суспільства, групи можуть активізувати окремих “пересічних” індивідів, зробити прозорішими і зрозумілішими позиції учасників-конкурентів. Однак, як і у випадку кореляції між системною і соціальною інтеграцією (за Локвудом), не можна говорити про те, що між соціальним конфліктом і соціальним зчепленням як імовірним наслідком конфлікту існує прямий зв'язок. Розв'язання конфлікту залежить від багатьох чинників, таких, зокрема, як насильницькі чи ненасильницькі форми конфлікту, бажання противників дійти згоди тощо. З цього погляду конфліктні характеристики подій, що мають стосунок до досліджуваних етнічних спільнот, слід розглядати як важливий показник прагнення спільноти до соціального зчеплення, інтеграції з комплексним “великим” суспільством. Події, що містять конфлікт, можуть маскувати вияви небезпечніших конфліктів, здатних розколоти суспільство за дихотомічними інтересами.

Як виглядають національні випадки в цьому аспекті? Аналіз матеріалів дає підстави стверджувати, що в усіх випадках, за винятком України, у публічно представлених подіях домінують ті, що не містять конфліктних рис (див. табл. 4). Понад те, якщо конфлікт і реєструється, то зазвичай має слабо виражений характер.

Таблиця 4

**Конфліктність міжетнічних відносин: національні медіа-дискурси
(жовтень 2005-го – грудень 2006 року)***

Типи подій		Болгарія	Німеччина	Молдова	Росія	Україна	Загалом
Не-конфліктні	%	75,8	62,3	91,5	83,0	49,6	76,9
	Частота	97	33	357	156	113	
Слабо-конфліктні	%	24,2	32,1	5,4	5,9	29,8	15,0
	Частота	31	17	21	11	68	
Високо-конфліктні	%	0	5,7	3,1	11,2	20,6	8,1
	Частота	0	3	12	21	47	
Загалом	%	100	100	100	100	100	100
Індекс конфлікту, $0 < I < 1$		0,121	0,218	0,058	0,142	0,355	0,156

* Індекс конфлікту обчислено за формулою: $I = (0 \times X_1 + 0,5 \times X_2 + 1 \times X_3) / 100$, де X_1 – частка неконфліктних подій; X_2 – частка слабоконфліктних подій; X_3 – частка висококонфліктних подій.

Разом із тим, інтенсивність конфлікту в обговорюваних подіях помітно різниться залежно від національного випадку. Так, після насичених конфліктами 1990-х років у Татарстані (Росія), Молдові і, частково, в Болгарії події, пов’язані з міжетнічними взаємодіями на період дослідження, набули відносно мирного, неконфліктного характеру. Причому нечисленні конфліктні події в цих країнах мали абсолютно ненасильницький характер (у Болгарії) або практично такий (у Молдові й Татарстані) (див. рис. 1); при цьому в Татарстані усе ж таки один випадок був пов’язаний саме зі збройним конфліктом.

На тлі цих країн вочевидноється *високий конфліктний потенціал у міжетнічних взаємодіях за участю кримських татар в АР Крим* (де понад половину подій описують як конфліктні, серед яких 21% вивилися з високим рівнем інтенсивності) і *туркомовної етнічної спільноти в Німеччині* (де майже 38% випадків оцінюються як конфліктні). Понад те, якщо в Німеччині міжетнічні конфлікти мали ненасильницький характер (75%) або виявилися як окремі зіткнення (20%), то в Україні ситуація виглядає інакше: 17% конфліктів реєструвалися у формі окремих зіткнень, 2% – у вигляді масових зіткнень і в 7 випадках конфлікти призвели до насильницьких зіткнень. Обидва ці випадки вияву конфліктів безпосередньо пов’язані з міграційними ефектами (імміграції і репатріації відповідно), що практично відсутні у випадках Татарстану, Молдови й Болгарії.

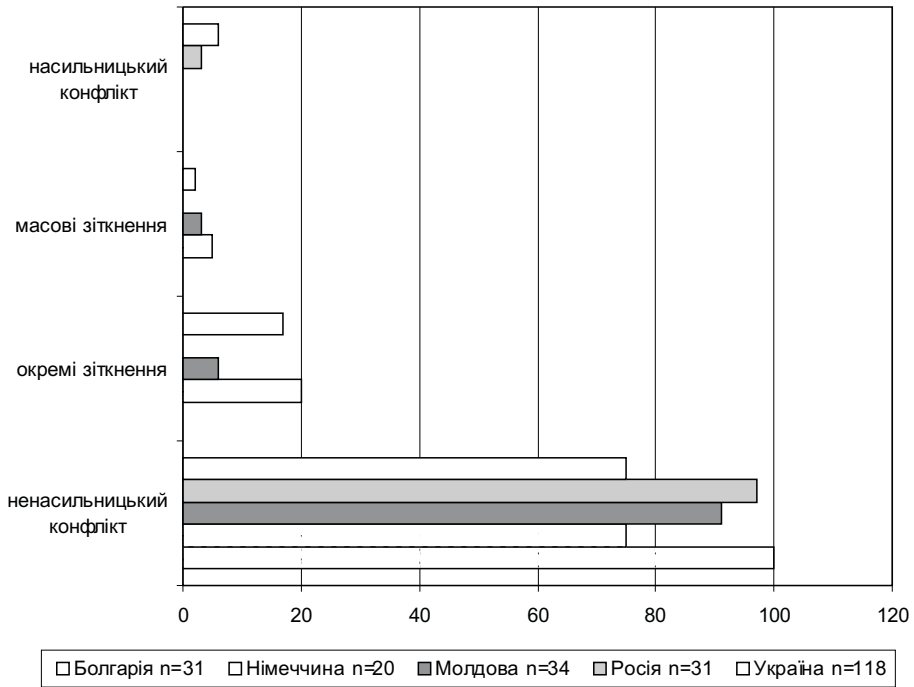

Рис. 1. Форми конфліктних подій, у % до числа зареєстрованих конфліктних подій за національними вибірками

Які соціальні інтереси й проблеми провокують конфліктні події? З огляду на невелику кількість зареєстрованих подій у всіх національних випадках, за винятком України, ми можемо на підставі отриманих даних окреслити лише загальні напрями (див. рис. 2). Результати глибокого інтерв'ю дають змогу уточнити деякі уявлення про інтереси, що визначають стратегію дій успішних представників досліджуваних етнічних спільнот [див.: 10]. У цьому зв'язку наведу розподіл установок еліти даних спільнот лише за одним важливим показником, що відбиває їхню орієнтацію на сепаратизацію спільноти або соціетальну інтеграцію із “домінантним” суспільством. У перебігу інтерв'ю представникам еліти відповідних етнічних груп ставили таке прожективне запитання: “Уявіть, що Ви маєте можливість вибору між нинішньою ситуацією і життям у суверенній державі, керівництво в якій здійснюється представниками Вашої етнічної групи. Наскільки для Вас була б бажанішою друга ситуація — дуже сильно, сильно, певною мірою, зовсім ні? Чому?” Аналіз відповідей респондентів показав чіткий і різний розподіл стратегічних орієнтацій еліти даних етнічних груп: із найбільш вираженими установками на політичну домінацію етногрупи з можливою подальшою сепаратизацією, представлену серед кримських татар і, меншою мірою, серед татар Татарстану, і з установками на прийняття наявної системи, меншою мірою вираженими серед турок Болгарії, гагаузів і більшою — серед туркомовних груп у Німеччині (рис. 3).

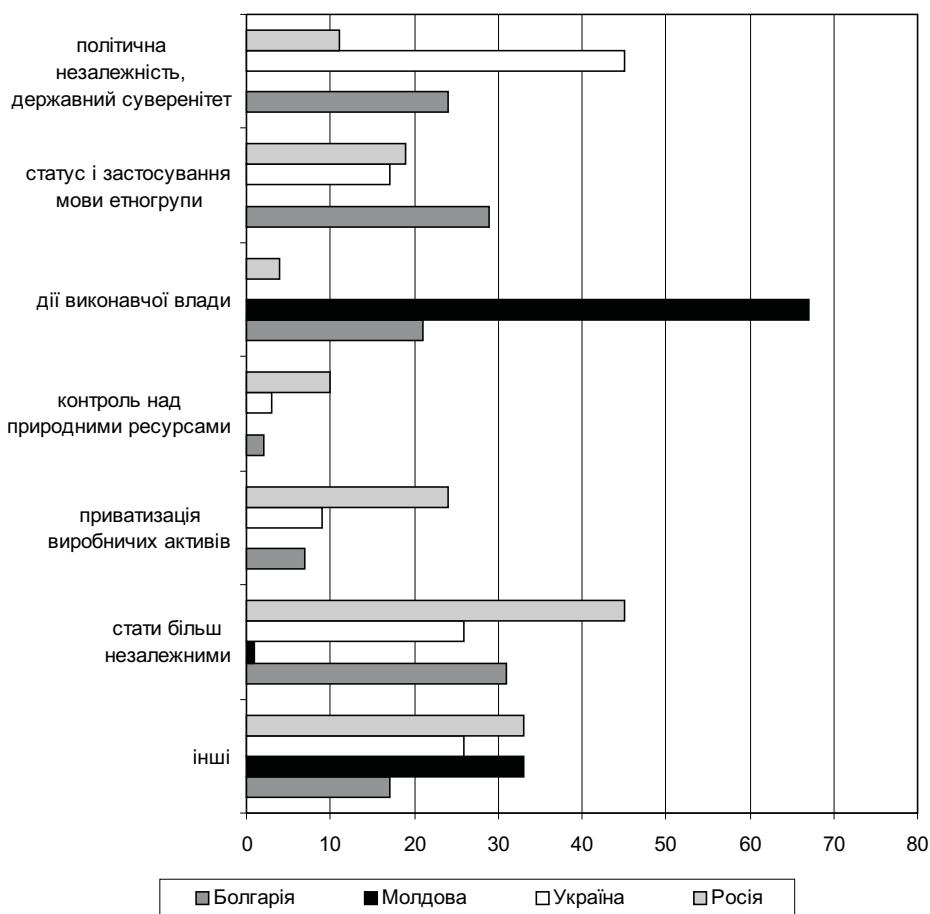

Рис. 2. Основні інтереси, що провокують конфліктні події*
(моніторинг національних подій, жовтень 2005-го — грудень 2006 року, %)

* Дані щодо Німеччини не подані через несуттєві відмінності у відсотках.

**Політична
домінація
етногрупи**

**Прийняття
політичного
status quo**

1 2 3 4 5

Кримські
татари

Татари
в Татарстані

Турки
в Болгарії,
гагаузи

Турки
в Берліні

Рис. 3. Прагнення етногрупи політичної домінації або прийняття політичного status quo [3, с. 116–118]

Знову зазначу, що кожен національний випадок має виражену специфіку конфлікту інтересів. Так, у Молдові найсерйозніші інтереси, що провокують конфлікт у міжетнічних взаємодіях, пов'язані не лише з прагненням з боку гагаузької етнічної спільноти більшої самостійності, а й з обмеженням “нав'язуваної турботи” з приводу їхніх проблем з боку виконавчої влади (67%). Цей випадок попереджає про небезпеку надмірного інституціонального тиску на етнічну спільноту, що примушує її до насильницької інтеграції. Останнє, обмежуючи свободу етносу, здатне провокувати протестну реакцію його представників. Якщо брати до уваги наявний складний конфлікт між Кишиневом і Тирасполем у Придністров'ї (Молдова), виникають глибокі сумніви щодо ефективності такого виду регулятивної публічної політики, сфокусованої на методах сильного інституціонального тиску.

Інший випадок пов'язаний із проблемами статусу татар у Татарстані / Росії. На відміну від розглянутого молдовського прикладу, в цьому випадку виокремлюються кілька актуальних інтересів, що провокують напруження й конфлікти в міжетнічних взаємодіях: (1) прагнення татарського народу більшої незалежності, (2) інтереси, пов'язані з участю в приватизації виробничих активів, а також контролі над природними ресурсами, (3) пошквалювання етнічної культури, особливо у зв'язку з проблемою статусу татарської мови у Федеративній Республіці Татарстан. З одного боку, ці інтереси сприяють розвитку напруження в суспільстві, з іншого боку — вони свідчать про інтенсивний процес соціальної інтеграції, що відбувається за відносно сприятливих інституціональних умов системної інтеграції у Татарстані.

Не простим виявився випадок Болгарії, що демонструє комплекс конфліктних інтересів у сфері політичної й культурної незалежності відповідної етнічної спільноти, її прагнення свободи від непомірного втручання в приватну сферу з боку виконавчої влади — стосовно статусу етнічної мови, а також участі в приватизації (насамперед державних і муніципальних земель для подальшого будівництва мечетей). Так само як і в Татарстані, у Болгарії етнічні інтереси, пов'язані з досягненням політичної незалежності, виражені помітніше, попри відносно високий рівень громадянських свобод і політичних прав у державі (див. табл. 2). Можна припустити, що один із принципових чинників такої ситуації пов'язаний з історичними, індивідуальними й інституціональними умовами соціальної інтеграції. Якщо конкретніше, то це може бути пов'язане із загальною незадоволеністю реалізацією таких базових потреб, як *мати і бути* (в термінології Оларда), що помітно посилилася в період безпосередньо перед і після приєднання Болгарії до ЄС. Проте для перевірки цього припущення немає достатніх даних.

Серед аналізованих національних випадків статті, що описують проблеми й інтереси кримських татар **в Україні**, не лише частіше пов'язані з міжетнічним конфліктом. *У центрі конфлікту перебувають найскладніші та найзагрозливіші для перспектив соціальної інтеграції інтереси цієї групи*, а саме: прагнення політичної незалежності та державного суверенітету. Ці інтереси безпосередньо пов'язані із сильними економічними (особливо приватизація землі), культурними та мовними інтересами, що сягають ко-

рінням давньої й нової історії спільноти та стимулюються внутрішніми й зовнішніми (стосовно України) групами інтересів. Несхоже, що ці конфліктні інтереси здатні стимулювати міжгрупову соціальну інтеграцію; навпаки, такі інтереси здатні підштовхувати процеси сепаратизації й вести до загострення міжетнічних відносин.

Понад те, дослідження засвідчує, що впродовж спостережуваного періоду кримськотатарський чинник дедалі частіше використовували в конфліктах інтересів з приводу геополітичного впливу над територією півострова Крим. При цьому Крим розглядається або як самоцінність у боротьбі за домінацію на території, або як певний плацдарм для поширення впливу над прилеглими до Криму територіями. У цьому плані результати дослідження дають підстави стверджувати, що в групах геополітичних інтересів, які зіштовхуються (з різною інтенсивністю), є свої посередники й представники серед успішних членів цієї етнічної спільноти. Ідеться про: 1) інтереси держави Україна; 2) російські інтереси (держави та бізнесу); 3) інтереси Туреччини, яка має численну кримськотатарську громаду; 4) інтереси ісламу, пов’язані з формуванням нових зон впливу; 5) інтереси США (які також мають добре зорганізовану кримськотатарську діаспору, котра підтримує фінансово, організаційно й символічно кримськотатарський рух у Криму), а також про інтереси Європейського Союзу. Дані дослідження за спостережуваний період свідчать про зростання залучення міжнародних організацій названих країн до кримськотатарської ситуації.

Такі зовнішні інтереси реалізуються в активності політичних, культурних і релігійних організацій у Криму, фінансово підтримуваних певними групами інтересів. А погіршення загальної політичної ситуації в Україні, помітне в період перманентних виборчих кампаній аж до осені 2007 року, лише полегшувало проникнення таких інтересів. Зважаючи на участь зовнішніх інтересів у такій делікатній внутрішній державній сфері міжетнічних відносин, ми вбачаємо чинники тривоги в цій ситуації, котрі не тільки не сприяють розв’язанню конфлікту інтересів, а радше провокують ескалацію неконтрольованого конфлікту.

Ризики міжетнічних взаємодій

Державна політика, щоб бути відповідальною та сприяти суспільній інтеграції й стабільності, має прогнозувати ризики, що виникають у соціальних процесах. Тут і далі використовується визначення ризику, запропоноване Н.Геновим, а саме: ризик як “імовірність дисфункціональних ефектів процесів, що відбуваються у соціальних системах” [18]. Якою є імовірність таких дисфункціональних ефектів як наслідків міжетнічних відносин у досліджуваних суспільствах? Для відповіді на це питання був застосований комплекс індикаторів, пов’язаних із загальною оцінкою експертами ризику подій, оцінкою масштабів і сфер вияву ризиків, а також перспектив їх обмеження.

Дані моніторингу подій і глибоких інтерв’ю показують, що загальна оцінка ризику подій, репрезентованих у національних публікаціях, прямо пов’язана з оцінкою конфліктних характеристик подій. Найвищі показники

ризикау мають міжетнічні відносини за участю туркомовної громади Берліна / Німеччини і кримських татар у Криму — значення індексу 0,360 і 0,320 відповідно (див. рис. 4 і табл. 5).

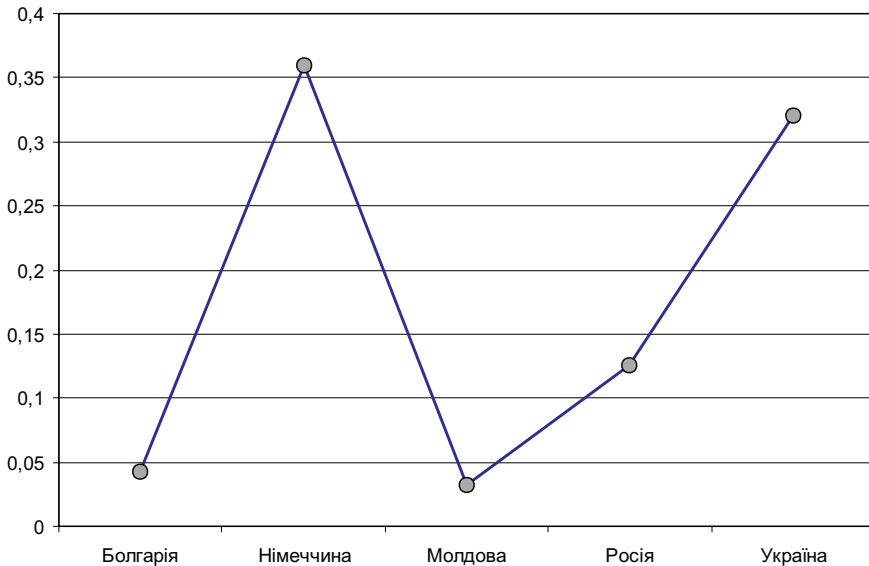

Рис. 4. Оцінка ризику подій для соціальної інтеграції (національний медіа-дискурс, жовтень 2005-го — грудень 2006 року), індекси $0 < I < 1$

(Індекс ризику обчислено за рівнянням: $I = (1 \times X_1 + 0,75 \times X_2 + 0,25 \times X_3 + 0 \times X_4) / 100$, де X_1 — частка високої оцінки ризику; X_2 — оцінка середнього рівня ризику; X_3 — частка низької оцінки ризику; X_4 — відсутність ризику подій, відповідно до оцінок.)

У випадку України ризики акумулюються на регіональному рівні, в Криму (44% високих оцінок ризику), і дещо знижуються стосовно національної системи загалом (23%), місцевого рівня соціальних взаємодій (19%) і даної етнічної спільноти (14%). Ці ризики практично не заторкують міжнародного рівня, проте містять загрозу гуманітарній (38%) і культурній (26%) сферам соціальних взаємодій у суспільстві, погіршуючи якість внутрішньої політики (39%) й економічного добробуту (24%).

У Німеччині ситуація виглядає інакше. Соціетальні ризики, пов'язані з туркомовною спільнотою, помітно проникли на всі рівні соціальних взаємодій: міжнародний (33%), національний (27%), місцевий (20%), а також значимі для даної спільноти (20%). При цьому ризики стосуються не лише культурного аспекту соціетальної інтеграції (про що свідчать 79% випадків). Останнє виглядає особливо тривожним з огляду на швидке поширення етнічно зумовлених стереотипів (19%) у міжетнічних взаємодіях, що мають стосунок до турецьких спільнот. Ризики також посилюються рівною мірою стосовно геополітичної сфери, економічних умов і якості внутрішньої політики, пов'язаної з системною і соціетальною інтеграцією. Такі ризики — як у випадку України, так і у випадку Німеччини — є своєрідною "бомбою уповільненої дії".

Таблиця 5

**Основні сфери ризику від міжетнічного конфлікту
(національні випадки)**

Національні випадки		1. Геополітична	2. Внутрішня політика	3. Економіка	4. Культура	5. Гуманітарна	6. Навколишнє середовище
Болгарія	частота	0	13	3	6	0	0
	% за рядком	0,0	59,1	13,6	27,3	0,0	0,0
Німеччина	частота	3	3	3	11	0	0
	% за рядком	21,4	21,4	21,4	78,6	0,0	0,0
Молдова	частота	0	11	3	0	1	0
	% за рядком	0,0	73,3	20,0	0,0	6,7	0,0
Росія	частота	4	5	3	10	5	2
	% за рядком	14,8	18,5	11,1	37,0	18,5	7,4
Україна	частота	6	36	22	24	35	1
	% за рядком	6,5	39,1	23,9	26,1	38,0	1,1

У випадку турків у Болгарії головні ризики заторкнули всі рівні внутрішніх національних відносин із фокусом на національному рівні (32% високого рівня оцінки ризику). Досить високий рівень ризику пов'язаний також із життєдіяльністю самої етнічної спільноти (27%), її згуртованістю й соціальною інтеграцією загалом. Головні ризики загрожують внутрішній політиці, її ефективності (59%), а також погіршують культурні аспекти міжетнічних взаємодій.

Ризики, продуковані міжетнічними взаємодіями татар у Татарстані й інших групах, стосуються передусім національного (Російської Федерації) і регіонального (Татарстану) рівнів, приховуючи загрозу ефективності внутрішньої та культурної політики, а також системній і соціальній інтеграції даної етнічної спільноти. Деякі загрози також пов'язані з гуманітарними проблемами населення ФР Татарстан.

Основні ризики, пов'язані з проблемами гагаузького народу, перебувають у царині регіональних і локальних взаємодій, загрожуючи також якості внутрішньої політики й економічному становищу суспільства.

Якщо зважити на ці висновки, особливу тривогу викликає факт незадовільного звернення до конструктивних пропозицій стосовно розв'язання проблем, які містять ризики, що вочевидноється в результаті аналізу дослідницьких матеріалів. Так, лише 51–53% статей, що висвітлюють конфліктні проблеми у випадках Росії та Молдови, містять такі пропозиції. У

випадках Німеччини та Болгарії таких статей, відповідно, 45%. У цьому плані випадок України виглядає ще гірше: тільки у 33% статей обговорюються пропозиції щодо розв'язання конфліктних проблем у міжетнічних взаємодіях. З огляду на відносно високий рівень конфліктного потенціалу, пов'язаного з проблемами кримських татар, це аж ніяк не свідчить про відповідальність політики в цій царині.

Підсумкові тези

Яким є основний меседж поданих у даній статті результатів аналізу? Вивчення природи міжетнічних конфліктів, що стосуються дуже різних випадків етнічних спільнот і міжетнічних взаємодій, а також їхнього впливу на соціетальну інтеграцію, національну безпеку і стабільність вочевидное, що ці процеси у відмінних європейських суспільствах перебувають під сильним впливом економічних і політичних інтересів, підтримуваних базовими культурними й історичними умовами.

- Дослідження переконливо підтверджує, що соціетальна інтеграція виявляється як багатовимірний соціальний процес, що істотно залежить як від історичних і культурних чинників, так і від економічних, політичних і соціальних станів суспільства й етнічних спільнот. Нерозв'язані економічні й культурні проблеми, як і надмірний тиск з боку політичних інститутів, можуть провокувати міжетнічні та внутрішньоетнічні конфлікти. Крім того, процес інтеграції не може бути вільним від впливу владних відносин, індивідуальних і групових амбіцій, а також прагнень домінування чи незалежності. Такі устремління більшою чи меншою мірою проникають в усі сфери міжетнічних взаємодій. Відкритим залишається питання про наслідки такого проникнення або про те, за яких умов таке проникнення здатне розпалити міжетнічні конфлікти чи, навпаки, сприяти успішній соціетальній інтеграції етнічної спільноти.
- З огляду на етнонаціональну специфіку проаналізованих випадків, можна виокремити такі реальні типи стратегій взаємодії між етнічною спільнотою і “домінантним” (“великим”) суспільством, що їх можна визначити на підставі поданого дослідження:
 - 1) стратегія асиміляції у поєднанні зі збереженням сильних етносоціальних зв'язків з історичною батьківщиною, що передбачає доволі широкий міжнародний контекст етнічно зумовлених подій. Такі стратегії є внутрішньо суперечливими: з одного боку, вони сприяють системній інтеграції спільноти й “домінантного” суспільства, з іншого боку — використання їх стає джерелом сильного латентного напруження, сконцентрованого в культурній сфері. Реалізацію цієї стратегії можна побачити на прикладі випадку туркомовних спільнот у Німеччині;
 - 2) стратегії асиміляції, супроводжувані або прийняттям норм і цінностей “домінантного” суспільства зі збереженням самобутності спільноти, або маргіналізацією останньої. Реалізація такої стратегії та її інтегративні наслідки значною мірою визначаються як внутрішнім

потенціалом етнічної спільноти, її здатністю до пристосування своєї самобутності до домінантної культури суспільства, так і готовністю “домінантного” суспільства прийняти “на рівних” інтереси спільноти. Така стратегія виявилася на прикладі турецької спільноти в Болгарії;

- 3) стратегії локалізації в комбінації або з установками на соціальної інтеграції, або на сепаратизацію (приклади гагаузького народу в Молдові та кримських татар у Криму відповідно). Якщо перший варіант цієї стратегії може успішно сприяти соціальній інтеграції суспільства загалом зі збереженням самобутності етносів, що взаємодіють, то другий веде до ескалації конфліктів і загрози соціальній інтеграції суспільства як такого;
- 4) стратегія системної й соціальної інтеграції у поєднанні з прагненням домінації етнотрупи на всіх рівнях соціальних взаємодій (приклад татарської спільноти в Татарстані / Росії). Ця стратегія соціальної інтеграції може бути успішною і сприяти загальним інтегративним процесам, доки етнічна спільнота не наразиться на сильне протистояння з боку інших груп інтересів, включно з іншими етнотрупами.

При цьому залишається незрозумілою можливість поєднання сильної тенденції етнічної спільноти до соціальної інтеграції (взаємного проникнення зі збереженням оригінальних ідентичностей) і її прагнення бути більш незалежною як у культурному, так і в політичному сенсі. Схоже, з подібною дилемою починає стикатися німецьке суспільство і відповідна етнотрупа.

Виокремлені стратегії не можуть описувати все багатоманіття реальних процесів міжетнічних взаємодій, водночас вони являють собою реальні випадки, повторення яких можна знайти в інших прикладах міжетнічних взаємодій у сучасних суспільствах.

- У випадку слабкої системної інтеграції і слабкої інституціональної ефективності суспільства процес соціальної інтеграції зумовлює *посилення внутрішнього зчеплення етнічної спільноти*. Останнє може спровокувати тенденції сепаратизації спільноти у взаємодії з “домінантним” суспільством.
- Взаємодія інститутів, індивідуальних і групових інтересів у визначенні характеру процесів соціальної інтеграції *не підпорядкована причинним відносинам*. Якщо інституціональна система не здатна задовольнити важливі потреби етнічної спільноти, спільнота у змозі культивувати власні життєві форми, що “заповнюють” прогалини суспільної системи, і створювати умови для дуплікації інституціональних форм життєдіяльності суспільства. Дуплікація інституціональних форм проковує розвиток “паралельного суспільства” з власними регулятивними й підтримувальними механізмами.

При цьому також залишаються незрозумілими можливі сценарії подальшого розвитку суспільства у разі виникнення в ньому “паралельного суспільства”. Наскільки сталим, а отже, й тривалим є такий стан? Або ж цей стан — лише шлях невидимого до пори поглинання “домінантного” суспільства паралельними життєвими формами “меншини”? Історія, зокрема

історія взаємодії Римської імперії і “варварів”, містить безліч прикладів, що підтверджують реальність останньої версії.

У цьому зв'язку також відкритим залишається питання про те, яка суспільна політика може бути успішнішою в ослабленні соціальної й культурної відчуженості недомінантної частини “паралельних суспільств”?

Ці питання безпосередньо стосуються всіх суспільств, які стали об'єктом пропонованого дослідження, і зокрема дуже делікатної сфери соціальних відносин, сфокусованої на засадах процесу соціальної інтеграції. Ця проблема є й залишатиметься серйозним викликом для європейських суспільств, а також для суспільної політики. Порівняння національних випадків у контексті ширших процесів європейської інтеграції здатне забезпечити глибше розуміння цієї надзвичайно складної проблеми.

Література

1. *Richmond A.H.* Ethnic Nationalism: Social Science Paradigms // *International Social Science Journal*. — 1987. — Vol. 39. — № 1. — P. 3–18; *Richmond A.H.* Social Exclusion: Belonging and Not Belonging in the World System // *Refuge*. — 2002. — Vol. 21. — № 1. — P. 40–48.
2. *Genov N.* (ed.). *Patterns of Interethnic Integration: Arbeitspapiere des Osteuropa-Instituts der Freien Universität Berlin*. — Berlin, 2007.
3. *Genov N.* (ed.). *Comparative Research in the Social Sciences*. — Paris; Sofia, 2007.
4. *Kutsenko O.* Monitoring of Events in InterEthno INTAS Project // *Genov N.* (ed.). *Comparative Research in the Social Sciences*. — Paris; Sofia, 2007. — P. 121–133.
5. *Luhmann N.* *Soziale Systeme. Grundris einer allgemeinen Theorie*. — Frankfurt a. M., 1984.
6. *Golovin N.A.* Press in the Interethnic Interactions: International Comparative Content-Analysis // *Genov N.* (ed.). *Comparative Research in the Social Sciences*. — Paris; Sofia, 2007. — P. 134–147.
7. *Ragin Ch.C.* How to Lure Analytic Social Science Out of the Doldrums. Some Lessons from Comparative Research // *International Sociology*. — 2006. — Vol. 21. — № 5. — P. 643; *Rihoux B.* Qualitative Comparative Analysis (QCA) and Related Systemic Comparative Methods. Recent Advances and Remaining Challenges for Social Science Research // *International Sociology*. — 2006. — Vol. 21. — № 5. — P. 680.
8. *Weber M.* *Economy and Society*. — Berkeley, 1978. — P. 394–398; див. також: *Quah S.R.* Conceptualizing Ethnicity: In Search of Cognitive Innovations // *Genov N.* (ed.). *Advances in Sociological Knowledge over Half a Century*. — Wiesbaden, 2004. — P. 245–266.
9. *Парк Р.* Город как социальная лаборатория // *Социологическое обозрение*. — 2002. — Т. 2. — № 3; *Park R.E., Ernest W.B.* *Introduction of the Science of Sociology*. — Chicago, 2004.
10. *Lockwood D.* Social Integration and System Integration // *G.K.Zollschan, W.Hirsh* (ed.). *Social Change: Explorations, Diagnoses and Conjectures*. — N.Y. — 1964. — P. 370–383.
11. *Berry J.W.* Acculturation: Living successfully in two cultures // *International Journal of Intercultural Relations*. — 2005. — № 29. — P. 697–712.
12. *Allardt E.* Having, Loving, Being: An Alternative to the Swedish Model of Welfare Research // *Sen A., Nussbaum M.* (eds.). *The Quality of Life*. — Oxford, 1993. — P. 89–94; *Allardt E.* Fruitful Contradictions Alapuro // *Acta Sociologica*. — 2006. — Vol. 49. — № 2. — P. 139–147.
13. *Bohnke P.* Perception of Social Integration and Exclusion in an Enlarged Europe // *Quality of Life in Europe / EFILWC*, 2004.

14. Freedom House/ Country Report, 2006. — <http://www.freedomhouse.org>.
15. Kaufmann D., Kraay A., Mastruzzi M. Governance Matters IV: Governance Indicators for 1996–2005. Doing Business. — Washington, D.C.: The World Bank Group. — <http://www.doingbusiness.org/EconomyRankings>.
16. Transparency International, Berlin, 2006. — <http://www.transparency.org>.
17. Coser L. The Functions of Social Conflict. — Glencoe, 1956. — P. 151–157.
18. Genov N. Managing Transformations in Eastern Europe. — Paris; Sofia, 1999. — P. 32–36.
19. Бабенко С.С. Социетальная и социальная интеграция крымских татар: от структурных неравенств к успешным стратегиям // Вестник Харьковского национального университета им. В.Н.Каразина. — 2006. — № 752. — С. 108–117; Babenko S. Societal Integration of the Crimean Tatars: Problems, Opportunities, and Strategies // Genov N. (ed.). Comparative Research in the Social Sciences. — Paris; Sofia, 2007. — P. 211–219.
20. Rieck Ch.E. Lead Culture versus Parallel Societies. Germany and its Turkish Minority. — http://www.politikwissen.de/expertenforum/exp_downloads/riekdez04.pdf.